

V. TÓTH KORNÉLIA

**A modern ex libris a vizuális kultúra korában
– egy hungarika vonatkozású gyűjtemény üzenete**

Korunk kultúrája egyre inkább vizualitásfüggő: környezetünket képek árasztják el, melyek között a tájékozódás elengedhetetlen. „Képekkel élünk és képekben értjük meg a világot”¹ – vallja Hans Belting professzor, a képanthropológia elméletének megalkotója. Az utóbbi években hazánkban is megélenkült a ‘vizuális kultúra’ vagy ‘pictural turn’² kifejezésekkel fémjelzett szellemtudományos érdeklődés. A vizuális kultúra fogalmkörébe gyűjthetők össze a képi jelenségekkel kapcsolatos ismeretek, kiemelve a képekben meglévő tudást, társadalmi gyakorlatot és esztétikumot. A képek jelentése, értelmezése, tipológiája függhet az adott mű funkciójától is: az egyes specifikus területeknek, műfajoknak megvannak a maguk sajátos ikonográfiai jellemzői, problémái, szabályai.³ Az ex libris műfajában a kiindulópont általában nem a művészi, grafikai probléma, hanem egy társadalmi, történeti, etikai vagy esztétikai eszme, mely a kompozíciót meghatározza, tehát a formai oldallal szemben a tartalmi oldalon van a hangsúly.⁴ Az ex libris ikonográfiai és ikonológiai szempontú vizsgálata összekapcsolódik a műfaj interdiszciplinaritásából adódó, a művészettörténeten túlmutató, kommunikációelméleti, hermeneutikai, illetve művelődés- és társadalomtörténeti, könyvtártudományi kutatásokkal.

Az ex librisek funkcióbeli változása, a modern ex libris

A könyvjegy műfaji, fogalmi meghatározásában jelentős átalakulás következett be a 20–21. század folyamán, mely maga után vonta a kutatására vonatkozó módszerek változását is. „Az ex libris, magyarul könyvjegy (de írták már könyvcímernek is) a könyv tulajdonosát megjelölő, gyakran művészi kivitelű kis méretű gra-

¹ BELTING, Hans: *Kép-antropológia, képtudományi vázlatok*. Bp. 2003. Kijárat, 14.

² MITCHELL, W. T. J.: *Picture Theory. Essay on Verbal and Visual Representation*. Chicago. 1994. The Chicago University Press, 11–35.

³ BÄTSCHMANN, Oskar: *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába: képek elemzése*. Bp. 1998. Corvina.

⁴ HORVÁTH Hilda: *A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei*. In: *A magyar ex libris művészet a XX. század elején* (bölcsezdoktori disszertáció). Bp. 1986. ELTE; L. még: *Kisgrafika* 1987. 2–3. sz. 37.

fika, melyet rendszerint a könyv táblájának belső oldalára ragasztanak. Elődjeinek tekinthetők a könyvek tulajdonosát bármilyen formában megjelölő eljárások (kéz-iratos kódexekbe festett címerek; a könyv táblájába nyomott szövegek, címerek; kézzel beírt jelölések), de mai értelemben vett ex librisről csak a könyvnyomtatás feltalálása utáni időkben beszélhetünk.⁵ A nyomtatott könyv megjelenése, a könyvgyűjtés, a bibliofília hozta magával az ex libris iránti szükségletet a 15–16. században. Első művelői közt a legjelesebb Albrecht Dürer (1471–1528),⁶ akinek lapjai közül legismertebb a Willibald Pirckheimer számára készült fametszet. Magyarország vonatkozásában elsőként a Werbőczy István országbíró számára Nürnbergben metszett ex librist szokás említeni (1521–22 körülről). A következők a Hans Teilnkes pozsonyi polgár számára készített lap (1525-ből)⁷, a csornai premontrei prépostság könyvtárának ex librise⁸ (a 16. század első feléből), illetve a bártfai Szent Egyed-templom könyvtárának könyvjegye (1596 körülről)⁹. A 16–19. század végi időszakból mindössze kb. 1000, jórészt heraldikus magyar ex librisről van tudomásunk.¹⁰ A kezdeti időszakban a főként vagyonos rétegek által készített könyvjegy a családi címer szerepeltetésével egyúttal tulajdonjegyként funkcionált. A 17. század egyik legnagyobb rézmetszője, Szelepcsényi György saját könyveibe is készített ex librist, melyen önarcképe látható; az ez alatt szereplő latin szövegben szerepel először magyarországi könyvjegyben az ‘ex libris’ kifejezés.¹¹

A 18. században a polgárosodással, a könyv szélesebb körű elterjedésével indult el az a folyamat, mely a modern ex librisekhez vezetett.¹² A könyvjegyek egyre személyesebbé váltak, a feliratokban és ábrákban is utalva az egyes személyek

⁵ ÜRMÖS Péter: *Ex libris a századfordulótól az ezredfordulóig*. In: *A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára*. Szerk.: CSEH Mária. Bp. 2002. Osiris, 116.

⁶ SCHUTT-KEHM, Elke: *Albrecht Dürer und die Frühzeit der Exlibriskunst*. Wiesbaden. 1990. C. Wittal; GALAMBOS Ferenc: *Dürer az ex libris művész* = Kisgrafika Értésítő 1971. április, 770–775.

⁷ Grafikusa a nürnbergi Beham testvérek egyike lehetett. Hans Teilnkes pozsonyi polgár személyét Dörnyei Sándor azonosította Hans Teilnkes de Posonival, aki 1513-ban jegyezte be magát a bécsi egyetem diákjai közé. Vö. DÖRNYEI Sándor: *Zur Geschichte des ungarischen Exlibris im 16. Jahrhundert*. In: *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Hrsg.: DERCSÉNYI-SZEMZŐ Piroska, MEZEY László. Bp. 1976. Akadémiai Kiadó, 127–133. Első ex libriseinkbe betekintést nyújtanak a következő művek: *Régi magyar ex librisek 1521–1900*. Leíró katalógus. Szerk.: NYIREŐ István. Bp. 1970. Országos Széchényi Könyvtár; Dr. ARADY Kálmán: *Közlemények a régi magyar ex librisek köréből I. Régi magyar emléxlibrisek*. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle (78.). 1962. 1. számából. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó; SEMSEY Andor: *A magyar ex libris történetének első két évszázada*. = Kisgrafika 1975. 1. sz. 4–9.

⁸ NYIREŐ: *i. m.* (7. jegyzet) 12.

⁹ BORSA Gedeon: *Mikor és hogyan készült a bártfai ex libris?* = Kisgrafika Értésítő 1967. szeptember, 381.

¹⁰ NYIREŐ: *i. m.* (7. jegyzet) 5.

¹¹ *A gyűjtő. Le Collectionneur. Ex-libris különszám*. Szerk.: SIKLÓSSY László. Bp. 1913. Szent György Céh, 15.

¹² HORVÁTH Hilda: *Magyar ex librisek 1525–1985*. Bp. 1985. Magyar Bibliofil Társaság, 10.

egyeniségére. A heraldikusakat tehát felváltották a szimbolikus, témás ex librisek, és egyre szaporodtak a testületek, világi intézmények (könyvtárak, olvasótársaságok stb.) által rendelt lapok. Általánossá vált a grafikusok szignójának szerepeltetése is az ex libriseken.

A 19. század első felében mind Európában, mind Magyarországon jelentősen csökkent az ex librisek iránti igény. E műfajnak mindig akkor volt különös divatja, amikor a művészi sokszorosító eljárások történetében is fellendülés következett be. Ilyen volt például a könyvnyomtatás idősza, amikor a fametszés (a könyvillusztráció révén) száz éven át virágkorát élte. A rézmetszés technikájának feltalálása-kor szintén nagyon népszerű volt a könyvjegykészítés. A 19. század iparosodása azonban a műfaj hanyatlását idézte elő; a 90-es évek közepére a magyar ex libris mint műfaj szinte teljesen megszűnt. A gyengébb minőségű könyvekbe már nem nagyon illettek a gazdagon illusztrált könyvjegyek. Leginkább egyszerű, tipográfiai könyvjegyek születtek, ezeket ragasztották bele a kiadványokba. Így az ex libris csak részben tölthette be feladatát: megjelölte ugyan a tulajdonviszonyt, de nem utalt tulajdonosára, művészi igényesség nem igazán jellemezte.¹³

A 19–20. század fordulóján, a szecesszió térhódításával következett el az újabb, radikális változás, mely – a könyvművészet fellendülésével, jórészt nyugat-európai hatásra – a Gesamtkunstwerk jegyében az ex libris virágzását is hozta, megújítva funkcióját: részben felszabadulva a könyvhöz való kötöttségtől, önálló gyűjtés tárgyává, artisztikus jeggyé, „quasi ex librissé”¹⁴, „cédula-grafikává”¹⁵ lett. A fellendülés kiállítások, pályázatok, katalógusok, kiadványok¹⁶ megjelenését hozta magával, és az ex libris gyűjtők táborának kiszélesedésével megalakultak a gyűjtők első szervezetei nemzetközi és hazai szinten is. A sort az angliai Ex-libris Society nyitotta meg 1890-ben, majd 1891-ben Németországban, 1893-ban Franciaországban, 1903-ban Ausztriában is megalakult az ex libris egyesület. Hazánkban 1909-ben a Szent György Céh grafikai szakosztálya vállalta magára az ex libris egyesület funkcióját,¹⁷ olyan jeles alkotókkal, mint Nagy Sándor, Kozma Lajos, Sassy Attila, Rozsnyay Kálmán. A fejlődés lendületét megtörte az első világháború, de az 1920–30-as években újra fellendült a műfaj; a realista, naturalista, akadémikus, népies irány egyaránt megfigyelhető. Ekkor kezdte pályáját Fery Antal, Drahos István, Nagy Árpád – hogy csak a jelesebbeket említsem. Budapest központtal 1932-ben

¹³ DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp.–Kolozsvár, 2001. Balassi Kiadó–Polis Kiadó, 18.

¹⁴ A kifejezés Oleg Laszunszkijtől származik: LASZUNSKIJ, Oleg: *Knyizsnij znak*. Voronyezs, 1967. Voronyezsszkogo Universita. L. még: *Könyvespolc*. = *Kisgrafika* 1972. 2. sz. 37.

¹⁵ HORVÁTH Hilda: *Cédula grafika*. = *Műzsák Múzeumi Magazin* 1988. 2. sz. 38–39.

¹⁶ Első magyar ex libris kiállítás (1903. Iparművészeti Múzeum); a Gyermekvédő Liga kiállítása (1906. Iparművészeti Múzeum); a Szent György Céh kiállítása (1913. Iparművészeti Múzeum); *A gyűjtő... i. m.* (11. jegyzet); *Az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár „Ex-libris” könyvjegyeinek lajstroma*. Esztergom, 1903. évi 240. és további számok.

¹⁷ HORVÁTH: *i. m.* 1985. (12. jegyzet) 14.

megalakult a MEGE (Magyar Exlibris Gyűjtők és Grafikabarátok Egyesülete), és folyóirata, a Kisgrafika (1937–1944). Debrecenben, Szegeden, Sopronban helyi szervezetek is kialakultak. A második világháború újabb törést jelentett, számos művész emigrált, pl. Petry Béla, Németh Nándor, Buday György, Forbáth Alfréd. A monolitikus politikai rendszer idején hazánkban kevés volt a megrendelés, a gyűjtés akadozása miatt elsősorban az idősebb grafikusnemzedék foglalkozott a műfajjal, és az egyesület is csak évek múlva, 1959-ben alakult újjá, Kisgrafika Barátok Köre néven. Így az 1960-as évektől a magyarok már intézményi szinten is részt vehettek az 1953-tól megtartott nemzetközi ex libris kongresszusokon.¹⁸ Az ex libris szervezetek nemzetközi összefogására 1966-ban, a Hamburgban tartott XI. nemzetközi találkozón megalakult az Ex Libris Egyesületek Nemzetközi Szervezete, a FISAE (Fédération Internationale des Sociétés d'Amateurs d'Exlibris)¹⁹, mely szervezethez a magyar egyesület azonnal csatlakozott. Grafikusaink közül az 1960–70-es években világhírnévre tettek szert a már említett Fery Antal és Drahos István mellett Bordás Ferenc, Kopasz Márta, Várkonyi Károly stb. Tevékenységükkel példát mutattak a hagyományápolásban. A fiatalabb nemzedék tagjai közül az 1980-as évektől külföldi pályázatokon való sikeres szereplésükkel hívta fel magára a figyelmet Bagarus Zoltán, Bakacsi Lajos, Józsa János, König Róbert, Kőhegyi Gyula, Nagy László Lázár, Ürmös Péter, Vén Zoltán stb.²⁰ Elismertségüket mutatja, hogy közülük többen bekerültek a Portugáliában 1985-től megjelenő, a világ leg-híresebb kortárs ex libris művészeit bemutató enciklopédiába.²¹

Vizuális kommunikáció és képkultúra

A vizuális nyelv, a vizuális jelek mint kódok kommunikációs viszonyokban betöltött szerepének vizsgálata áthatja a vizuális kultúra egészét. Világunkat és identitásunkat nemcsak leképezik, hanem egyre inkább alakítják is a bennünket körülvevő képek. „A vizuális nyelvi ismeretek és a vizuális (nyelvi) érzékenység olyan vizuális műveltséget eredményez, amely alakítja a világfelfogást, és segíti a világban való eligazodást.”²² A kép ma nem egyszerűen tárgy, produktum, áru, hanem

¹⁸ SEMSEY Andor: *Nemzetközi ex libris kongresszusok*. In: *A Kisgrafika Barátok Köre jubileumi évkönyve 1959–1969*. Szerk.: GALAMBOS Ferenc. Bp. 1969. Kisgrafika Barátok Köre, 29.

¹⁹ A FISAE egyesület honlapja: <http://www.fisae.org/membersoc.html>

²⁰ ÜRMÖS, Peter: *Hungarian Bookplates in the Twentieth Century*. = *Bookplate International* (11.) 2004. 1. sz. 45–46.

²¹ *Ex-Libris. Enciclopédia bio-bibliográfica da arte do ex-libris contemporâneo / Encyclopédie bio-bibliographique de l'art de l'ex-libris contemporain / Encyclopaedia bio-bibliographical of the art of the contemporary ex-libris*. Ed.: DA MOTA MIRANDA, Artur Mário. Braga. 1985–. Franciscana. – Folyamatos megjelenés alatt.

²² SÁNDOR Zsuzsa: *A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi készlete és ennek struktúrája*. http://vizualisantropologia.lap.hu/tudastar_epublikaciok/15447141?15479689#doboz (Utolsó megtekintés: 2011. 07. 26.)

üzenet, befolyásolási mód, meggyőzési eszköz, sőt, gyakran szinte erőszakos behatolás lelki világunkba, különféle manipulációk hordozója. A vizuális kommunikáció ma még integrálatlan terület, vizsgálatában nem lehet interdiszciplináris szintézist létrehozni, csak multidiszciplinárisan közelíthető meg. Több tudomány illetékes a vizuális kommunikáció terén, a kognitív tudományoktól a szemiotikán és a művészettörténeten át a társadalomtudományokig. Érinti többek között a percepcióelmélet, a kultúraelmélet és a tartalomelemzés kérdéseit is.²³

A művészi alkotások, ezen belül a grafika formái és művészeti értékei azáltal, hogy ablakot nyitnak a társadalom értékeire és ideáljaira, hozzájárulnak az identitásunkról, helyünkéről és kulturális értékeinkről alkotott elképzeléseink formálásához. A vizuális élmény elindíthat minket a stílus és a technika, tárgy és rejtett jelentés felfedezésének útján, vagy az adott kép kulturális helyzetének megismerésére ösztönözhet.²⁴ Az ábrázolások életmódra, értékválasztásra, gondolkodásmódra vonatkozó szimbólumokat közvetítő szerepükkel hozzájárulnak a kollektív emlékezet megkonstruálásához, a közösségi kultuszok kialakulásához.

A vizuális kultúrakutatás nyomán kifinomuló ikonológia (képtudomány)²⁵ feladata E. Panofsky nyomán: a képekben lévő tartalmak és narratív vagy szimbolikus jelentések feltárása, illetve az ezeket hordozó motívumok azonosítása és interpretálása.²⁶ A képek (pictures) – W. J. T. Mitchelltől eredő – virtuális, anyagi és szimbolikus elemek együtteseként való értelmezése²⁷ szerint „a kép virtuális része az ábrázolat (image), az, amely valami más helyett áll, amely valamit meg akar jeleníteni. Anyagi része a hordozó, a médium, amelyen a hasonmás megjelenik, s a kettő együtt így fizikai tárgyat alkot (object). A kép komplex jelentése pedig természetesen a reprezentációk szimbolikus és a konvencionális világába vezet.”²⁸ Mitchell elmélete, a kritikai ikonológia²⁹ szükségesnek tartja a szavak és képek megérté-

²³ BUDA Béla: *A látvány mint kommunikáció*. = Élet és Tudomány 2010. augusztus 26., http://www.tyotex.hu/index.php?page=recenziok&book_id=2345&review_id=1573#1573. – Recenzió a *Vizuális kommunikáció* c. szöveggyűjteményről. (Utolsó megtekintés: 2011. 07. 26.)

²⁴ *Mit üzen a kép? Művészettörténeti kalandozás Diana Newall-lal*. Szerk.: HORVÁTH Virág, ford.: POLYÁK Emese, BÉRESI Csilla. Bp. 2008. Scolar, 7.

²⁵ Az ikonológiai módszert először Aby Warburg alkalmazta Botticelli két képére 1892-es strassbourgi disszertációjában. Erwin Panofsky 1939-től háromlépcsős elemzéssémává fejlesztette tovább a „Warburg-iskola” ikonológiai módszerét: preikonográfikus leírás (präikonographische Analyse), ikonográfiai elemzés (ikonographische Analyse) és ikonológiai értelmezés (ikonologische Interpretation). Panofsky korszakalkotó műve: *Sinn und Deutung in der bildenden Kunst*. Köln, 1975. Dumont.

²⁶ *A képek politikája*. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Szerk.: SZÖNYI György Endre, SZAUTER Dóra. Szeged, 2008. JATE Press 9. /Ikonológia és műértelmezés 13./ (A továbbiakban: MITCHELL 2008.)

²⁷ MITCHELL, W. J. T.: *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*. Chicago, 2005. University of Chicago Press.

²⁸ MITCHELL: *i. m.* 2008. (26. jegyzet) 11.

²⁹ A kritikai ikonológia alapjait W. J. T. MITCHELL *Iconology: Image, text, ideology* (Chicago, 1986. University of Chicago Press) c. könyvében fektette le. Itt meglepő módon nem Panofsky vagy Aby Warburg, hanem Nelson Goodman, Gombrich, Lessing, Edmund Burke és Marx munkásságát elemezte.

sén és értelmezésén túl többek között olyan kérdések megválaszolását is, miért favorizálja egy kultúra vagy egy korszak egyszer a szavakat, másszor a képeket; azaz Panofsky ikonológiai megközelítését meghaladva a képekben, a képek mögött található narratív-szimbolikus jelentések felfejtésén túl azoknak a politikai, társadalmi és ideológiai motivációknak az értelmezésére vállalkozik, amelyek a képek készítését, befogadását és a hozzájuk fűződő viszonyulást valójában befolyásolják.³⁰ Új szempontként tehát bevezeti a képek „politikáját”.³¹ G. Boehm, a művészettörténeti hermeneutika jeles alakja, a német ‘ikonische Wendung’ egyik legfontosabb teoretikusa Heideggerhez hasonlóan a képmás (Abbild) és kép (Bild) különbségéből bontja ki képelméletét, pontosabban az általa kidolgozott ‘ikonikus differencia’ fogalmát,³² és az ismeretelméletünket meghatározó képiség jelentősége mellett érvel.

A képek értelmezése, a vizuális literáció és az ex librisek

A képek egyre szélesebb körű elterjedése – a gondolkodás eredendő képisége miatt – megkönnyíti a megértést: „az emberi gondolkodás eredendően nem szónyelvi formában, hanem a lelki képek közegeiben zajlik.”³³ A vizuális kommunikáció, a képek segítségével történő üzenetváltás összefügg a vizuális literációval,³⁴ azzal a képességgel, hogy a képekből, vizuális szimbólumokból jelentést olvassunk ki, vagy – más szóval – a képek segítségével jelentést hozunk létre. A vizuális literáció tehát képek „olvasását” jelenti, annak metaforikus, tág értelmezésében: a ‘képi látás’, a ‘vizuális megértés’, ‘vizuális gondolkodás’, ‘vizuális alkotás’, ‘vizuális (grafikus) kommunikáció’³⁵ fogalmak, a megértő, eligazodó, tájékozódó látás mind a tárgykörébe tartoznak. A vizuális kommunikációt, nyelvet, a vizuális jeleket, azok interpretációját befolyásoló tényezők: maga az ember, a tőle elválaszthatatlan társadalom és kultúra, illetve a tér, idő, anyag, végül pedig a látvány egésze.³⁶

³⁰ MIKLÓSVÖLGYI Zsolt: *Kép új világ*. = Műút 2010. 17. sz. 67–69.

³¹ MITCHELL: *i. m.* 2008. (26. jegyzet) 9.

³² BOEHM, Gottfried: *Die Wiederkehr der Bilder*. In: *Was ist ein Bild*. Hrsg.: G. BOEHM. München, 1994. Fink, 11–38.

³³ BOROS János: *Kommunikáció és demokrácia. Mobil információs társadalom – A 21. századi kommunikáció új útjai*. Szerk. Nyíri Kristóf (recenzió) = Magyar Tudomány 2002. 1400.

³⁴ A terminust John Debes író használta először 1968-ban. A vizuális literáció fogalma rokonítható az ontológiai hermeneutika ‘olvasás’ fogalmával, mely Gadamer hermeneutikájának egyik alapfogalma. Gadamer egyik kései írásában az épületek és képek olvasásáról beszél, kitágítva ezáltal az olvasás fogalmát, a megértés analógiájaként alkalmazva azt.

³⁵ GYENGE Zsolt: *Visual literacy*. http://ktnye.akti.hu/index.php/Visual_literacy. – A vizuális nyelv maga a látás nyelve, nonverbális nyelv. In: SÁNDOR Zsuzsa: *A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi készlete és ennek struktúrája* = Zempléni Múzsza 2004. 2. sz. 48.

³⁶ SÁNDOR: *i. h.* 2004. (35. jegyzet) 51.

A vizuális literáció fogalma rokonítható a gadameri ontológiai hermeneutika olvasás-fogalmával. Az elmélet kiterjesztését jelenti Gadamer azon felismerése, mely szerint „az irodalmi mű és a képzőművészeti alkotások között létező analógiákat hasznosítanunk kell”.³⁷ Ennek egyik megvalósulása az ex libris, e kis méretű grafikai alkotás „grafikai epigrammaként”³⁸ való értelmezése: sűrítve jeleníti meg a mondanivalóját, egy-egy ötletre építő, emblémaszerű mű. A „művészi munka értéke nem elsősorban a mérettől függ, kis területen is lehet művészileg nagyot alkotni, és az önkifejezés formáját és eszközeit függetleníteni lehet a méretektől. A kis méret tömör előadásmódra, kompozíciós fegyelemre, érzékeny vonalkultúrára kényszerít és olyan grafikai erényeket hoz felszínre, amelyek tehetséges művész esetében egyéni kifejezőmódra vezetnek, s olyan művészi attitűdöt alakítanak ki, amely képes a mikrokozmoszban is a makrokozmosz végtelen horizontját nyújtani.”³⁹ Az ex libris tehát, mely nem ad lehetőséget túlrészletezett kompozíciók megalkotásához, tömörségében hat. A képi megformálás minden eleme, a stílus, a kompozíció, a színkezelés, a szövegek tipográfiája ennek rendelődik alá. Az ábrázolás figuratív mellett nonfiguratív elemeket is tartalmaz. Jellemző a nagyfokú stilizáció, erős tónusok, kontrasztok alkalmazása változatos tematikával, gyakori szimbólumteremtéssel.

A képzőművészeti (és irodalmi) alkotások megértésének legfontosabb próbaköve az adott műalkotás egészének vagy egyes rétegeinek értelmezése. Az ikonográfiai (és ikonológiai) szempontú kutatások ezt szolgálják, feltárva a művek jelentését, szerteágazó implikációit, az egyes képek/témák kialakulását és hagyományozódását. Az ex libris mint kisgrafikai műfaj képzőművészeti formáját a formai (és részben funkcionális) kötöttségek mellett befolyásolják az egyes stíluskorszakok trendjei, de e kisgrafikák a képzőművészet több ágában is fellelhető sztereotip motívumok mellett teljesen egyedi, új képi tartalmakat, szimbólumokat, ábrázolási sémákat is felmutatnak. Az ex librisek ikonográfiáját, tipológiai elemzését befolyásoló tényezők közé tartozik, hogy az alkotás egyedi tulajdonos vagy intézmény számára készült-e (intézményi, illetve magán ex libris), összekapcsolódik-e valamely fontos eseménnyel, megemlékezéssel stb. A formaelemek alapján három fő kategóriát különböztethetünk meg: heraldikus, témás (azaz szimbólumos) és egyszerű szöveges ex libriseket.⁴⁰ A tematikus motívumok főbb típusai az ember-, állat-, növény-, táj-, könyv- és épületábrázolások, portrék, életképek. Gyakorik a megrendelő foglalkozását

³⁷ GADAMER, Hans-Georg: *Épületek és képek olvasása*. In: Uő: *A szép aktualitása*. Bp. 1994. T-Twins, 157–168.

³⁸ HORVÁTH Hilda: *Ex librisek a 20. század első felében*. In: *A modern magyar fa- és linóleummetszés 1890–1950*. Szerk.: RÓKA Enikő. Miskolc, 2005. Miskolci Galéria /A Miskolci Galéria Évkönyvei/ 190; KÖNIG Róbert: *Cornwalltól Edinburghig. Grafikai epigrammák*. Debrecen, 1987. KBK.

³⁹ GALAMBOS Ferenc: *Kékesi László*. In: *Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve 1959–2009*. Bp. 2009. KBK, 32.

⁴⁰ DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 27.

egy jellemző szimbólummal kifejező könyvjegyek, illetve az elvont eszméket, a közös kulturális örökség részévé lett mítoszokat megjelenítő allegorikus alkotások.⁴¹ Az ikonográfiai módszer lehetőséget nyújt az ex librisekben is megjelenített, kollektív vagy személyes emlékezetbe vésődött képzetek feltérképezésére, ezáltal képes megszüntetni az idő érzetét, összekötni a múltat a jelennel.

R. Wollheim, aki ikonológiai nézeteivel szorosan kapcsolódik az európai művészetfilozófia 'Kunstwollen'⁴² fogalmához, a jelentés és a megértés kapcsolatában fontos szerepet tulajdonít a képi reprezentációnak, melynek perceptuális alapjait vizsgálva leszögezi: a norma nem más, mint a reprezentáció lehetséges percepciói közül kiválasztani a helyes – a művész intenciójának megfelelő – percepciót. Kétféle látást különböztet meg: a valamiként-látást, mely egy általánosabb, felületesebb szemléletet jelent, míg a benne-látás egy konkrétabb, mélyebb megértést sugall.⁴³

Az ex librisek ikonográfiai és ikonológiai elemzése során tehát az egyik legfontosabb feladat az ábrák leírása és osztályozása, a motívumok helyes azonosítása, a szimbolikus értékek feltárása, értelmezése. A könyvjegyek művészi jelentőségét és hatását az ábra- és motívumkincs, a rajzi és kompozíciós megoldások mellett azonban befolyásolja készítési módjuk is, az, hogy sokszorosító grafikai technikával jönnek létre. Az ún. nemes grafikai eljárással (rézmetszet, rézkarc, acélmetszet, fa- és linómetszet, litográfia stb.) készült lapok értékét emeli, hogy a grafikus nemcsak a rajzot, a kompozíciót hozza létre; a sokszorosító eljárás alapját képező fadúcot, acél- és linólemezt is maga vési vagy maratja ki, a litográfia rajzát maga viszi át a kőre, így tevékenysége kettős: a rajz mellett a mives technikai megoldás is az ő nevéhez fűződik. Drahos István (1895–1968) grafikus, szentesi rajztanár, több száz fametszetű ex libris készítője így vall az ex librisnek e „kézjegy”⁴⁴ funkciójáról: „rajztudás nélkül nem lehet fát metszeni, a véső nem ecset, nem lehet rábízni, hogy véletlenül valamit csináljon. A betűket a művész rajzolja meg és ne

⁴¹ Részletezett tematikus felosztásra egy példasor: angyalok, állatok, könyvtárak, Don Quijote, erotika, iniciálék, könyvek, katonai könyvtárak, mitológia, hegy, halál, zene, hajó, akt, építészeti díszek, táj, irodalmi és történelmi karakterek, növények, foglalkozások. L. *Prima biennale internazionale di tematiche exlibristiche „San Giorgio nell' ex libris”, Villanova d' Albenga 30 Maggio 21 Giugno, 1998*. Eds.: Silvana Anna BOCCARDO, Maria Cristina CAVALLO, Gian Carlo TORRE. Albenga, 1998. Bacchetta, 31. (A továbbiakban *Prima biennale...* 1998). Deé Nagy Anikó az eddig idézettek az ún. témás ex librisek közé sorolja, és kiemelten tárgyalja a könyvtárbelső ábrázoló, az arcképes, a történelmi eseményre utaló, a tájábrázolású ex libriseket. L. DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 33–38. Mindkét felosztás külön tárgyalja a korai, címeres (heraldikus) ex libriseket. Részletes tematikai felosztás olvasható itt: HORVÁTH: *i. h.* 1986. (4. jegyzet).

⁴² E fogalmat művészetalkotó akaratnak vagy művészetakarásnak fordíthatjuk. Először Alois Riegl esztétikájában jelent meg.

⁴³ WOLLHEIM, Richard: *Valamiként-látás, benne-látás és a képi reprezentáció*. In: *Kép, fenomen, valóság*. Szerk.: BACSÓ Béla. Bp. 1997. Kijárat, 229.

⁴⁴ SOÓS Imre: *Könyvespolc. Vitéz Ferenc: Az érzéki vonal. Debrecen. 2008. NÉZŐ PONT* (recenzió). = *Kisgrafika* 2008. 4. sz. 14.

a véső bütykölje a fába. És akármilyen csöppnyi alkotás az ex libris, azt bizony meg kell komponálni”.⁴⁵ A műves technikai eljárásokhoz képest a klisé ex librisek gyári tömegtermékek; igaz, ezek között is vannak értékes kivételek, gondolhatunk itt a századelő jórészt klisé kivitelezésű szecessziós ex libriseire, melyek a művész egyedi grafikáiról készültek. Megemlítendő még a napjainkban terjedő modern számítógépes grafika, mely – amellet, hogy minden eddigieknél gyorsabb alkotást tesz lehetővé – számos esetben a színvonal hanyatlását hozza.

A sokszorosítás kapcsán felvetődhet az ‘aura’ kérdése, azaz a műalkotásnak a befogadás itt-és-most pillanatával ütköztetett történetisége, az a tradíció-összefüggés, amely a befogadás pillanatában körülveszi a műalkotást. A technikai sokszorosíthatóság amellet, hogy átformálja a tömegek viszonyát a művészetekhez, veszélyezteti az aurát,⁴⁶ és ezzel összefüggésben megváltoztathatja a mű értelmezését, üzenetét.

Az ex librisek rendezettsége különféle gyűjteményekben

Az ex librisek grafikusok és gyűjtők, gyűjtemények oldaláról is megnyilvánuló nemzetközisége megkívánja a szélesebb horizontú áttekintést. A világ nemzeti könyvtárai, múzeumai közül több rendelkezik nagy mennyiségű ex libris anyaggal. A nemzetközi szinten jelenleg működő nagyobb ex libris múzeumok: a dániai Frederikshavn Kunstmuseum & Exlibrissamling, az isztambuli IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum, a belgiumi Sint-Niklaas Nemzetközi Ex Libris Centrum, a Könyvgyűjtők Nemzetközi Szövetsége Moszkvai Ex Libris Múzeuma, az olasz Museo Exlibris Mediterraneo Ortonában, a Shanghai Fuxianzhai Ex Libris Múzeum, a bulgáriai Ex Libris Központ. Ezek gyűjteménye mellett a berlini Állami Könyvtárban⁴⁷ például kb. 50 ezer, az Osztrák Nemzeti Könyvtár grafikai gyűjteményében pedig kb. 53 ezer ex libris és alkalmi grafika található.⁴⁸ A holland Rijksmuseum Meermann-Westreenianum 100 ezer ex librist őriz.⁴⁹ A Mainzi Gutenberg Múzeumban szintén 100 ezer,⁵⁰ a Bázeli Egyetemi Könyvtárban 70 ezer ex librist tartanak

⁴⁵ Drahos István. In: *Szentes helyismereti kézikönyve*. Szerk.: Kis-RÁCZ Antalné, LABÁDI Lajos, VÖRÖS Gabriella. Szentes, 2000. Csongrád Megyei Levéltár. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szentes/pages/szentes_helyismereti_kezikonyve/epiteszet/html/oldal30.htm

⁴⁶ BENJAMIN, Walter: *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában*. Frankfurt, 1935. http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/benjamin_sokszorosit.htm

⁴⁷ *Zentral- und Landesbibliothek*. Berlin. <http://www.zlb.de/index.html>

⁴⁸ *Österreichische Nationalbibliothek*. Bécs. http://www.onb.ac.at/sammlungen/bildarchiv/bildarchiv_bestaende.htm

⁴⁹ *Nederlandse Exlibris uit drie eeuwen*. Gravenhage, 1986. 6. L. még: <http://www.meermann.nl/index/-/p-gebouw-en-tuinen59>

⁵⁰ SCHUTT-KEHM, Elke: *Il Museo Gutenberg*. = InPRESSIONI. *Colloquia Graphica et Exlibristica* 2010. 2. sz. 30. <http://www.inpressioni.org>

számon.⁵¹ Jelentős gyűjteménnyel rendelkezik még a British Museum Londonban, a Nancy Könyvtár Franciaországban, a Lewych Múzeum Odesszában, valamint a Yale Egyetem Könyvtára New Havenben.

A magyar vonatkozású, hungarika ex libris anyag külföldi gyűjteményekben való előfordulásának pontos feltárása még nem történt meg, ezért ezirányban csak elszórt adatok állnak rendelkezésünkre. Az 1975-ben létrejött belgiumi Sint-Niklaas Nemzetközi Ex Libris Centrum az első években 30 országból 60 ezer ex libris-sel, köztük 3450 magyar vonatkozásúval rendelkezett.⁵² Azóta ez a szám tovább gyarapodott: jelenleg 50 országból 160 000 ex librist őriz. A 2008-ban alapított isztambuli IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum gyűjteményében jelenleg 15 ezer ex libris, köztük kétmappányi magyar anyag található.⁵³

Nagyobb gyűjtemények esetén – legyen az magán vagy intézményi tulajdonú – alapvető kérdés a gyűjtőkör, azaz hogy szándékoltan mely témákban gyarapodik a gyűjtemény. Vizsgálandó továbbá az ex librisek rendezésének, osztályozásának a módja. A 19. század végének teoretikusai közül F. Warnecke⁵⁴ alapvetően az alfabetikus sorrendet, G. A. Seyler⁵⁵ az országok szerinti rendezést javasolja, ezen belül pedig a grafikusok évszázadok szerinti elkülönítését, szintén betűrendben. Leiningen-Westerburg gróf az ábécébe rendezés mellett a stílusperiódusok figyelembevételét hangsúlyozza. A heraldikus ex libriseket megrendelők szerint tárgyalja, és tematikailag csoportosítva kiemeli az allegorikus és a könyvtárbelsőt bemutató műveket.⁵⁶

A főbb típusok alapján napjainkban is elkülöníthetünk általános gyűjteményeket, régi (jórészt heraldikus) nyomatok gyűjteményét, tematikus gyűjteményeket, nyomtatott technika szerint rendezett gyűjteményeket, tipográfia szerint osztályozott, művészek szerinti csoportosításban összerakott, nemzetek szerint elkülönített gyűjteményeket, illetve az ex libris szót más latin kifejezéssel helyettesítő lapok gyűjteményét.⁵⁷

Az időbelileg osztott gyűjtemények egyik példajaként említem az Országos Széchényi Könyvtár ex libris anyagát, mely elsődlegesen elkülöníti a régi ex libris nyo-

⁵¹ DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 11.

⁵² A Sint-Niklaasi Nemzetközi Ex libris Központ. = Kisgrafika 1977. 1. sz. 33. L. még: <http://www.sint-niklaas.be/vrije-tijd/cultuur/musea/internationaal-exlibriscentrum>

⁵³ IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum. Isztambul. <http://www.imoga.org/pPages/pImoga.aspx?psID=4§ion=1&lang=ENG&bhcp=1>

⁵⁴ WARNECKE, Friedrich: *Die deutschen Bücherzeichen (Ex-Libris) von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart*. Berlin, 1890.

⁵⁵ SEYLER, Gustav A.: *Illustriertes Handbuch der Ex-libris-Kunde*. Berlin, 1895. S. A. Stargardt. = Magyar Könyvszemle 1897. 1. sz. 100–102.

⁵⁶ LEININGEN-WESTERBURG, Karl Emich Graf zu: *Deutsche und österreichische Bibliothekzeichen Exlibris. Ein Handbuch für Sammler, Bücher- und Kunstfreunde*. Stuttgart, 1901. Verlag von Julius Hoffmann, 518–545.

⁵⁷ *Prima biennale... i. m.* 1998. (41. jegyzet) 31; ÜRMÖS: *i. h.* 2002. (5. jegyzet) 118.

matokat (kb. 1000 db, Régi Nyomtatványok Tára), illetőleg a 20–21. századból származó ex libriseket (kb. 34 ezer, Plakát- és Kisnyomtatványtár).⁵⁸ A 20–21. századi gyűjtemény ezen túlmenően sajátos, a készítőik neve szerinti betűrendet követ, mely felveti a grafikusok szerinti visszakereshetőség szükségét. Mindezért e gyűjteményrész gondozójaként a jövőben kettős katalogizálási szisztéma kiépítése a célom, hasonlóan a New York-i Public Library (NYPL) Fotó- és Nyomtatványtárának ex libris gyűjteményéhez, mely kétirányú kereshetőségi lehetőséget biztosít: egyet a művész, egyet pedig a lap tulajdonosának feltüntetésével⁵⁹ – hangsúlyozva, hogy az ex librisekkel kapcsolatban művészettörténeti szempontból a grafikus, művelődéstörténeti szempontból pedig a lap tulajdonosa, készítője a releváns.

A nemzetek, azon belül grafikusok szerinti elrendezés a nagyobb, nemzetközi kiterjedésű gyűjtemények legalapvetőbb rendszerezési módja, de az egyéni gyűjtők többsége is ezt az elvet követi.⁶⁰ Példaként említem az Iparművészeti Múzeum közel 70 ezres ex libris gyűjteményét, melynek törzsanyaga Soó Rezső professzor kb. 60 ezer darabot számláló ajándéka, kb. 10 ezer magyar, és kb. 50 ezer külföldi grafikus alkotta, nemzetek szerint rendezett könyvjeggyel.⁶¹ Az OSzK állományában a döntő többségében magyar vonatkozású, kb. 30 ezres anyag mellett kb. 4000 külföldi ex libris is található, szintén nemzetek szerinti csoportosításban.

Tematikai irányultságát tekintve az Országos Széchényi Könyvtár és az Iparművészeti Múzeum ex librisekre vonatkozó gyűjtőköre általánosnak mondható, de hazánkban is léteznek a tematikát lehatároló gyűjtemények; például a Magyar Mezőgazdasági Múzeum profiljának megfelelően főleg szőlős-boros témájú ex libriseket gyűjt.⁶² Az egyéni gyűjtők is gyakran koncentrálnak némely, általuk kedvelt témára; például Réthy Istvánnak – 1959–1979 közt a Kisgrafika Barátok Köre titkárának – a gyűjtőköre az általános témájú lapok mellett híres emberek, valamint Don Quijote alakja, kutya-macska ábrázolások, zenei és vasúti témák voltak.⁶³

⁵⁸ A kb. 34 ezer ex librisből 17 361 ex librist számlál a Diskay-hagyaték anyaga, duplumokkal együtt. Ezt egészíti ki a közel 13 ezer darab magyar és a kb. 4000 külföldi ex libris. A katalogizálás jelenleg folyamatban van.

⁵⁹ *New York Public Library*. www.nypl.org. L. még: GALAMBOS Ferenc: *Könyvespolc*. = Kisgrafika 1972. 1. sz. 43.

⁶⁰ BUTLER, William E.: *American bookplates*. London, 2000. Primrose Hill Press, 13.

⁶¹ WEINER Mihályné: *Az Iparművészeti Múzeum ex libris gyűjteménye* = Kisgrafika 1974. 2. sz. 15–18.

⁶² A gyűjtemény létrejött Lippóczy Norbert érdeme. Az anyagból az 1970-ben Budapesten tartott XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszushoz kapcsolódóan nagy kiállítást rendeztek *Szőlő és bor az ex libriseken* címmel. Erről ez évben katalógus is megjelent a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiadásában.

⁶³ A Kisgrafika folyóiratban szereplő cserejegyzékekben nyomon követhetők a gyűjtők által előnyben részesített témakörök, a cserelapjaikkal együtt. Mivel ilyen jellegű áttekintések rendszertelenül jelentek meg, az ezirányú kutatási lehetőségek elég hiányosak. Réthy István gyűjteményéről l. Kisgrafika 1994-es különszáma, 27–28.

Az *ex libris* gyűjteményekben számos példát láthatunk az ‘*ex libris*’ szót más latin kifejezéssel helyettesítő, illetve kiegészítő lapokra. E típusok külön tartására ritka esetben van mód, inkább bizonyos gyűjtemények részegységét képezik. Ezek utalhatnak a könyvgyűjtők könyvtárának gyűjteménytípusaira, illetve a könyvjegygyűjtő sajátos érdeklődési körére, vagy gyűjteménye speciális (pl. grafikai, numizmatikai, zenei, erotikus stb.) egységeire: ‘*ex graficis*’, ‘*ex numismaticis*’, ‘*ex musicis*’, ‘*ex eroticis*’, ‘*sex libris*’, ‘*ex periodica*’, ‘*ex vinis prosit*’, ‘*ex libris geographici*’, ‘*ex libris philately*’, ‘*ex libris tokajensibus*’, ‘*ex libris archaeology*’ stb.

A moszkvai Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének rendszere, hungarikakutatás

A moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztálya *ex libris* anyagának rendezettsége egy tipikus példája az általános gyűjtőkörű, országok, illetve grafikusok szerint osztályozott gyűjteménynek. Az anyag részletező feltárására a helyszínen végzett hungarikakutatás révén nyílt lehetőségem.⁶⁴ Az *ex libris* és hungarikakutatás összekapcsolása, a külföldi könyvtári gyűjtemények magyar vonatkozású könyvjegyeinek vizsgálata⁶⁵ még nagyon új keletű vállalkozás. A 4585 *ex librist* tartalmazó moszkvai gyűjtemény 784 db hungarika *ex librise* a bizonyossága annak, hogy a magyar alkotók és gyűjtők könyvjegyei elismertségre tesznek szert, rendelések, illetve cserék útján bekerülnek a világ leghíresebb intézményi és egyéni gyűjteményeinek anyagába. Területi, nyelvi, személyi, tartalmi hungarikumokat egyaránt kutatva hungarika könyvjegynek tekintettem azt az *ex librist*, mely magyar grafikus alkotása, és/vagy magyar tulajdonos számára készített, és/vagy magyar nyelvű, és/vagy tartalmában Magyarországra utaló.

A Rudomino Könyvtárban található gyűjtemény alapvetően kétféle rendezettséget követ: az N1–N39 szám alatti mappákat országok szerinti (1. táblázat), az N40–70 számú szabadlapos albumokat grafikusok szerinti rendben (2. táblázat) állította össze a gyűjtemény utolsó, a könyvtári vétel előtti tulajdonosa, aki nemzetközi szintű *ex libris* anyaggal rendelkezett. Az 1–39. mappákban szereplő országok (Angola, Anglia, Ausztrália, Ausztria, Belgium, Brazília, Csehszlovákia, Dánia, Dél-afrikai Köztársaság, Finnország, Franciaország, Fülöp-szigetek, Hollandia, Japán, Jugoszlávia, Kanada, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvég-

⁶⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtára *ex libris* kutatójaként 2010 során Klebelsberg-ösztöndíjjal a moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztálya *ex libris* állományának hungarika vonatkozásait tártam fel. A statisztikai összesítés alapján az N1–39 mappa 3911 dokumentumból 778 számított hungarikának. Az N40–70. sorszámú albumokban a 674 alkotásból 6 a hungarika. Az anyag rendszerének, ezen belül a hungarikáknak az áttekintését a függelékben szereplő 1. és 2. táblázat tartalmazza, az egyes példányok részletező adatai a Klebelsberg Ösztöndíjbizottságnak írt kutatási jelentésben olvashatóak.

⁶⁵ *Külföldi hungarika könyvtári gyűjtemények*. www.oszk.hu/hungarik/index.html

gia, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szovjetunió, USA) közt fellelhető Magyarország is hat vonatkozó mappával,⁶⁶ mely a gyűjtemény kb. 17%-át teszi ki, tehát jelentős arány. Bár a gyűjtő alapvetően a grafikusok nemzetisége alapján döntötte el egy-egy ex libris hovatartozását, az országok szerinti rendezettség sok átfedést mutat, több mappa vegyes feliratú, másrészt a magyar megrendelők nevére külföldi grafikusok által készített hungarika könyvjegyek értelemszerűen a külföldi országok mappáiban szerepelnek.⁶⁷ Az első mappa Lengyelország, a második a Szovjetunió feliratot viseli. Ez utalhat a gyűjtő szempontjából bizonyos rangsorolásra: tükrözheti a lengyel ex libris kiemelkedő helyzetét az 1960–70-es években, illetve a Szovjetunió elsők közt szerepeltetése jelzi a gyűjtő származását. Az országoké mellett egy mappa esetén előfordul tematikus rendezés is (N4, Vallás), illetve külön mappában szerepelnek a régi címeres és monogramoszerű ex librisek (N7).

Az N40–70. sorszámú, grafikusok nevei szerint rendezett albumokban előforduló művészek többsége osztrák, illetve német nemzetiségű.⁶⁸ A gyűjtemény e részében magyar művész neve nem szerepel, csak a megrendelő oldaláról nézve fordul elő hungarika ex libris, Franz von Bayros, A. Soder és H. Wilm munkáiból.⁶⁹

Provenienciakutatás, a Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének eredete

A provenienciakutatás bármely típusú gyűjtemény esetén gazdag háttérismereket hozhat felszínre. Különösen tapasztalható volt ez a jelen esetben, mivel az anyag rendszerének megértéséhez nyújtott támpontot. A gyűjteményegység mindkét részében, a mappák, illetve az albumok belső tábláján is található volt a tulajdonost jelölő ex libris.⁷⁰ Ez alapján lehetővé vált a gyűjtő személyének beazonosítása: az orosz nemzetiségű E. H. Минаев (Minajev, Jevgenyij Nyikolajevics, 1899–1980). E könyvjegyek motívumai egy bibliofil, gyűjtő szenvedélyű embert állíta-

⁶⁶ Az országok szerint rendezett mappák közül a 'Magyarország' feliratú a legtöbb: 6 darab, ebből 5 teljesen magyar vonatkozású, azaz hungarika anyag, az N11 (92 db), az N19 (80 db), az N21 (63 db), az N22 (106 db) és az N38 (102 db). Az N8 mappa nagy része is magyar anyagnak bizonyult, a 75 dokumentumból 50 példány hungarika. A magyar grafikusok közül néhány név kiemelten szerepel a feliratokban: Fery Antal (N19), Drahos István (N21), Bordás Ferenc, Kertes-Kollmann Jenő, Menyhárt József, Nagy Árpád, Nagy Arisztid, Nagy Árpád Dániel, Stettner Béla (N22).

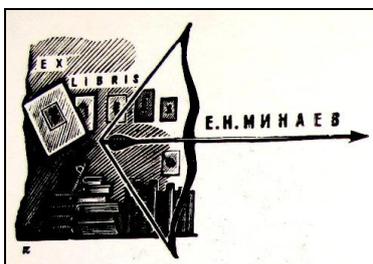
⁶⁷ Az egyes mappákban található hungarikák pontos számadatait az 1. táblázat tartalmazza.

⁶⁸ H. Bauer, F. von Bayros, G. Broel, A. Cossmann, Fidus, M. Fingesten, W. Helfenbein, B. Héroux, J. Hodek, F. Kobliha, A. Kolb, S. Kulhánek, R. Mekicki, K. Michel, M. Philipp, A. Rassenfosse, W. Rehn, G. Reitter, K. Ritter, J. Sattler, H. Schaefer, M. Schenke, A. Soder, E. Theermann, T. Hofer, J. Triado, J. Váchal, H. Vogeler, H. Volkert, G. Wedepohl, H. Wilm.

⁶⁹ Az egyes albumokban található hungarikák pontos számadatait a 2. táblázat tartalmazza.

⁷⁰ Három különböző fajta ex libris jelölte a tulajdonost. Mivel az első 39 mappa könyvjegyen szereplő cirill betűs tulajdonosi név a betűk szétszórtsága révén többféle olvasatra adott lehetőséget, a tulajdonos nevének pontos megfejtéséhez a 40. és 41. albumokban talált ex librisek adtak igazi támpontot. L. a 71. és 73. lábjegyzetekben.

nak élénk, aki számára fontosak a könyvek, a kisgrafikai alkotások. Erre utal egyik ex librisén a könyveket (és kisgrafikákat) védő íj⁷¹ (1. ábra), a másikon a könyvek lovagias védelmét kifejező kard („őrző-védő ex libris”)⁷². Harmadik könyvjegyén a nyomtató hengerből kikerülő lapok a nyomda fogalomkörébe vezetnek,⁷³ nem véletlenül. Minajev a moszkvai Arbaton élő professzor, a tudományok doktora, művészettörténész, ismert műgyűjtő, szakíró volt. Az észt Paul Ambur és az orosz Sz. G. Ivenszkij mellett a szovjet exlibrisológia egyik legismertebb képviselője. A Moszkvai Kereskedelmi Akadémia, illetve a Jogi Egyetem elvégzése után nagy papírgyártó vállalatok vezetője lett.⁷⁴ Az egyik alapító tagként aktív részt vállalt a világháború viszontagságai után csak 1961-ben újjáalakuló Moszkvai Ex Libris Klub életéből. Szerkesztett, illetve kiadott mintegy húsz ex librisről szóló könyvet (több átfogó jellegű munkát, katalógust, mappát, monográfiát), köztük a korabeli szovjet ex libris művészetről átfogó képet adó *Ekszlibrisz szovetszkij hudozsnyikov*⁷⁵ (1966) címűt. Az 1967-es montreáli világkiállításra⁷⁶ készítette az *Ex libris USSR, Moszkva–Montreal 1967*⁷⁷ című összeállítást, mely három nyelven (orosz–francia–német) foglalja össze a szovjet ex libris művészet történetét, kiemelve a jelesebb alkotókat, és utalva a külföldi megrendelőkre is. 1968-ban J. Ny. Goljakovszkij munkásságát mutatta be *Knyizsnij znak J. Ny. Goljakovszkovo*⁷⁸ című könyvében. A 20. század orosz ex libris művészetét elemző *500 ekszlibriszov. Ekszlibriszi hudozsnyikov Rosszjiszkaj Federacii*⁷⁹ című munkája 40 ezres példányszámával sikerkönyvnek számít.

I. ábra: Ex libris J. Ny. Minajev (graf. G. Kravcsov)

⁷¹ Grafikus: G. Kravcsov (mappa N40, N42–70).

⁷² Grafikus: N. V. Burmagin és G. N. Burmagina (mappa N1–39).

⁷³ Grafikus: ismeretlen (mappa N41/a,b), az ábrán egy könyv gerincén U. G. Ivanszk (1878–1922) bibliográfus, exlibrisológus neve szerepel.

⁷⁴ Adatközlő: Nyina Zsarkova, Jaroszlavl Képzőművészeti Múzeum (2010. júl. 19-én kelt levél).

⁷⁵ MINAJEV, J. Ny.: *Ekszlibrisz szovetszkij hudozsnyikov*. Moszkva, 1966. Izd. Szovetszkij Hudozsnyik.

⁷⁶ IVENSZKIJ, Sz. G.: *Knyizsnij znak: isztorija, teorija, praktika hudozsesztvennovo razvitija*. Moszkva, 1980. Izd. Knyiga, 231.

⁷⁷ MINAJEV, J. Ny.: *Ex libris USSR, Moszkva-Montreal 1967*. Moszkva, 1967. Izd. Knyiga.

⁷⁸ *Knyizsnij znak J. Ny. Goljakovszkovo*. Szoszt.: J. Ny. MINAJEV. Moszkva, 1968. Izd. Knyiga.

⁷⁹ *500 ekszlibriszov. Ekszlibriszi hudozsnyikov Rosszjiszkaj Federacii*. Szoszt.: J. Ny. MINAJEV. Moszkva, 1971. Szovetszkaja Rosszija.

Minajev teljes ex libris gyűjteményének a nagyságát illetően meghatározó jelentőségű felfedezés, hogy nemcsak a Rudomino Könyvtár rendelkezik tőle származó anyaggal. Gyűjteménye további egységeit őrzi két múzeum: a moszkvai Puskin Szépművészeti Múzeum és a jaroszlavlai Képzőművészeti Múzeum. Az előbbi grafikákat és nyomatokat tartalmazó osztályán⁸⁰ a mintegy 400 ezer metszet, rajz, illusztrált könyv, plakát, alkalmazott grafikai alkotás között ex librisek is találhatóak nyugat-európai, amerikai, orosz és távol-keleti művészekről, a 15. századtól napjainkig. Ebben a részlegben fellelhetőek Minajev gyűjteményéből származó, főleg orosz grafikusok által készített ex librisek is, tízezres nagyságrendben.⁸¹ A Moszkvától 250 km-re fekvő Jaroszlavlai Képzőművészeti Múzeum grafikai állományában szintén tekintélyes részt tesz ki a 19–20. századi orosz és külföldi ex libris gyűjtemény, melyben kb. 25 ezres példányszámú a Minajevtől származó ex libris anyag.⁸² Ebbe a sorba illeszkedik a Rudomino Könyvtár Minajev-gyűjteménye (4585 ex libris), mely földrajzi és időbeli határait tekintve főként az 1960–70-es évek európai és szovjet művészeinek alkotásaiból áll, tágabb körűen pedig 18–20. századi hazai és külföldi (Európából, Ázsiából, Amerikából, Afrikából, Ausztráliából származó) könyvjegyeket tartalmaz. Mivel egyik múzeum sem foglalkozott a Minajev-gyűjtemény részletekbe menő, elemző feldolgozásával, a Rudomino Könyvtárban található gyűjteményegység országok, grafikusok és gyűjtők szerinti, illetve azon belül hungarika szempontú feltárása fontos lépés mind az exlibrisológia, mind a könyvtártudomány számára.

⁸⁰ *Museum Complex of the Pushkin Museum of Fine Arts. Collections Prints and drawings.* www.museum.ru/gmii/defengl.htm

⁸¹ Nágya Morozova adatközlése alapján. Puskin Múzeum, tudományos munkatárs (2010. augusztus 25. Isztambul, FISAE kongresszus).

⁸² A *Jaroszlavszkij hudozsesztvennij muzej* című könyv (Jaroszlavl, OOO „SzPK”. 2007) külön részben mutatja be az ex libris gyűjteményt, ill. fontos forrás a múzeum honlapja (www.artmuseum.yar.ru) és a gyűjtemény gondozójának, Ny. V. Zsarkovának egy 2006-os, illetve 2009-es kongresszuson tartott előadása „Isztorija szozdanyija fonda ekszlibrisza v szobranyii Jaroszlavszkovo hudozsesztvennovo muzeja” címmel (Knyizsnij znak: isztorija i szovremennoszty. Vszeroszszkij Naucsno-prakticseskaja Konferencija. Moszkva, 2006. Izd. Mezsdunar. sojuza knyigoljubov, 86–90.), melyet leközlött a 2009-es orosz ex libris újság is (Rossziszskij Ekszlibrisznij Zsurnal. Moszkva, 2009. Vipuszk 9, 11–16.). – Eszerint a múzeum 1987–1995 között alakította ki közel 30 ezer darabot tartalmazó ex libris gyűjteményét három híres gyűjtő: a szentpétervári V. V. Ashik (1905–1985), a moszkvai J. Ny. Minajev (1899–1980) és a jaroszlavlai Sz. G. Ivenszkij (1925–) anyagának megvásárlásával. Ashik gyűjteményéből kb. 3000, Ivenszkijéből kb. 1200, Minajevéből kb. 25 000 példány került a múzeumba. A vétel lefolyása: 1988-ban V. M. Salabajevoj tudományos munkatárs meghívására a jaroszlavlaiak a Puskin Múzeumban tettek látogatást, és megállapodtak az orosz Minajev gyűjteménye egy részének, főként az európai grafikusoktól származó ex libriseinek megvételéről. 1989-től tárgyalásokba kezdtek Minajev özvegyével, Galina Alekszandrovnával, akitől 1994-ig Minajev kb. 25 000 ex librisét vásárolták fel. Az ex librisekből, kiemelten a Minajev-anyagból átfogó kiállítás volt megtekinthető a jaroszlavlai múzeumban 2001 októberében.

Végszó

Az ex libris mint képi jel vizuális kultúránk, jelrendszerünk, műveltségünk része, komplex értelmezhetőségében értékválasztásainkra, gondolkodásmódunkra is hatással van. Fontos szerepet játszik a kollektív emlékezet formálásában, megteremtésében. Az ikonográfiai, ikonológiai szempontú megközelítés összekapcsolása a kommunikációelméleti és hungarikakutatással tovább szélesíti a vizsgálatok körét, és saját nemzetünkről, kultúránkról kialakított ismereteink gyarapítása mellett nemzetközi látószögünket is szélesíti. A Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének nemzetközi szintű anyaga szemléletes példája az országok, illetve grafikusok szerint rendezett gyűjteménytípusnak, melyben jelentős mennyiségű a Magyarországra vonatkozó kisgrafika. Az ex libris nem ismer országhatárokat, sem a gyűjtők, sem a grafikusok tekintetében. „Hiszem, hogy a grafika, még ilyen kisméretűen is alkalmas közös gondolataink kifejezésére; néha rendhagyóan, szórakoztatóan, de mindenképpen művészi és legfőképpen emberi mértékű kitekintést adva a környező [...] világunkra.”⁸³

1. táblázat: Országok szerint rendezett mappák

<i>Mappa ssz.</i>	<i>Rakt. jelzet, VGBIL</i>	<i>Mappák eredeti felirata</i>	<i>Mappafelirat magyar fordítása</i>	<i>Ex libris darabsz.</i>	<i>Hungarika ex libris darabsz.</i>
N1	17989	Польша	Lengyelország	124 db	13 db
N2	17398	СССР	Szovjetunió	73 db	–
N3	17382	Р...* (Разные страны)	Különböző országok*	237 db	37 db
N4	17397	Религия	Vallás	141 db	10 db
N5	17288	–* (Разные страны)	Különböző országok*	79 db	21 db
N6	17793	Швеция, Канада, Финляндия, США, Япония	Svéd., Finno., Kanada, USA, Kína, Japán	101 db	2 db
N7	17399	Венз. ярл. (Вензельвые книжные знаки, ярлыки, штемпеля)	Monogramszerű ex librisek, címkék, bélyegzők	321 db	2 db
N8	17296	Австрия, Венгрия	Ausztria, Magyarország	75 db	50 db
N9	17987	Германия, Италия, Франция	Németország, Olaszország, Franciaország	110 db	–
N10	17295	Франция	Franciaország	71 db	1 db
N11	17794	Венгрия	Magyarország	92 db	92 db
N12	17988	Англия, США, XVIII–XX. в.	Anglia, USA (18–20. sz.)	96 db	–
N13	17290	Чехословакия	Csehszlovákia	105 db	–
N14	17289	...акция* /Чехословакия	Csehszlovákia *	69 db	9 db

⁸³ ARATÓ Antal: *Stettner Béla (1928–1984)*. In: *A Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve 1959–2009*. Bp. 2009. KBK, 44.

<i>Mappa sz.</i>	<i>Rakt. jelzet, VGBIL</i>	<i>Mappák eredeti felirata</i>	<i>Mappafelirat magyar fordítása</i>	<i>Ex libris darabsz.</i>	<i>Hungarika ex libris darabsz.</i>
N15	17381	Польша	Lengyelország	78 db	11 db
N16	17791	Австрия, Бельгия, Голландия, Франция	Ausztria, Belgium, Hol- landia, Franciaó.	105 db	5 db
N17	17380	Бельгия	Belgium	61 db	–
N18	17792	–*	Olaszo., Spanyolország, Dánia*	88 db	3 db
N19	17291	А. Фери – Венгрия	Fery A. – Magyarország	80 db	80 db
N20	17379	Иохани Наха, Герберт Отт	J. Naha, H. Ott, N. Ott**	61 db	1 db
N21	17377	–* (Венгрия – Дра- хош)	Magyarország (Drahos I.)*	63 db	63 db
N22	17297	Ф. Бордаш, И. Коллман, Ж. Менигарт, А. Наги, Б. Штеттнер**	7 magyar: Bordás F., Kollmann J., Menyhárt J., Nagy Á., Nagy A., Nagy Á. D., Stettner B.***	106 db	106 db
N23	17378	Польша	Lengyelország	94 db	2 db
N24	17287	Худож... Инод... *	Többségében oroszok*	63 db	15 db
N25	17299	–* (СССР)	Szovjetunió*	64 db	9 db
N26	17400	–* (Разные страны)	Különböző országok*	95 db	18 db
N27	17395	–*	NDK*	91 db	7 db
N28	17401	–* (Разные страны)	Különböző országok*	199 db	41db
N29	17990	Чехословакия, Югославия, Румыния	Csehszlovákia, Jugo- szlavia, Románia	122 db	34 db
N30	17994	Польша	Lengyelország	139 db	6 db
N31	17994	Норвегия, Швеция, Швейцария	Norvégia, Svédország, Svájc	44 db	–
N32	17396	Разные страны	Különböző országok	74 db	7 db
N33	17298	Чехословакия	Csehszlovákia	70 db	6 db
N34	17393	Италия	Olaszország	74 db	9 db
N35	17293	Испан...* (Испания)	Spanyolország*	66 db	1 db
N36	17394	Голланди...* (Голландия)	Hollandia*	56 db	2 db
N37	17993	Германия	Németország	125 db	13 db
N38	17995	Венгрия	Magyarország	102 db	99 db
N39	17402	–* (Разные страны)	Különböző országok XVI–XX. sz.*	97 db	3 db

* A hiányzó vagy sérült mappafeliratok esetében a mappákat tartalmuk alapján neveztem el.

** A cirill felirat hiányos, magyarul kiegészítve. Ezeket lábjegyzetként kellene, de így, csillaggal.

2. táblázat: Grafikusok szerint rendezett albumok

<i>Album</i>	<i>Rakt. jelzet VGBIL</i>	<i>Album címe (Alkotó szerint)</i>	<i>Kisgrafika darabszám</i>	<i>Ebből ex libris</i>	<i>Hungarika</i>
N40	17265	H. Bauer	6 db	6 db	
N41/a, b	17991, 17992	Franz von Bayros	12 db+ 12 db	12 db+ 12 db	3 db+ 1 db
N42	17283	G. Broel	14 db	10 db	
N43	17267	A. Cossmann	27 db	20 db	
N44	17285	Fidus	17 db	12 db	
N45	17274	M. Fingesten	9 db	8 db	
N46	17269	W. Helfenbein	6 db	5 db	
N47	17261	B. Héroux	18 db	9 db	
N48	17259	J. Hodek	10 db	10 db	
N49	17258	F. Kobliha	8 db	7 db	
N50	17281	A. Kolb	31 db	11db	
N51	17272	S. Kulhánek	11 db	10 db	
N52	17270	R. Mekicki	9 db	9 db	
N53	17276	K. Michel	25 db	20 db	
N54	17263	M. Philipp	15 db	11 db	
N55	17262	A. Rassenfosse	13 db	9 db	
N56	17273	W. Rehn	8 db	8 db	
N57	17257	G. Reitter	10 db	7 db	
N58	17260	K. Ritter	6 db	6 db	
N59	17282	J. Sattler	35 db	27 db	
N60	17271	H. Schaefer	33 db	23 db	
N61	17264	M. Schenke	6 db	6 db	
N62	17280	A. Soder	16 db	10 db	1 db
N63	17284	E. Theermann	18 db	17db	
N64	17275	T. Hofer	14 db	9 db	
N65	17294	J. Triado	203 db	203 db	
N66	17266	J. Váchal	7 db	7 db	
N67	17277	H. Vogeler	19 db	11 db	
N68	17279	H. Volkert	16 db	13 db	
N69	17268	G. Wedepohl	15 db	11 db	
N70	17278	H. Wilm	25 db	17db	1 db

KORNÉLIA V. TÓTH

**L'ex-libris contemporain à l'époque de la culture visuelle
– message d'une collection de rapport hongrois**

Les années toutes dernières, l'intérêt spirituelo-scientifique, désigné par les expressions „culture visuelle” ou „pictural turn”, et les recherches y jointes se sont intensifiées dans notre pays aussi. L'interprétation des signes et images visuelles, représentant les parties de la culture visuelle, le cas présent, les ex-libris connaît une cohérence étroite avec la fonction de l'ouvrage, chaque genre possède ses caractéristiques et règles spécifiques.

L'approche de point de vue iconographique et iconologique du genre de l'art des petites graphiques, et à l'intérieur de cela, l'art des ex-libris, autant que sa jonction à la théorie de la communication et aux recherches des rapports hongrois présente une méthode d'examen toute neuve. La présentation des changements de notion et de fonction des ex-libris, le retracement du chemin menant à l'ex-libris moderne, et encore l'inventaire de l'enregistrement des ex-libris dans des collections plus grandes, tout cela représente la direction principale de l'étude présente. Je fais un analyse plus détaillé du système de la collection des ex-libris de la Bibliothèque Nationale Széchényi autant que celle du Département des Livres Rares de la Bibliothèque Nationale Russe de Langues Étrangères Rudomino de Moscou, domaine de mes recherches 'hungarica'. L'analyse détaillé, par pays, par artistes ou par possesseurs des 784 pièces à rapport hongrois retrouvées parmi les 4585 ex-libris de la Bibliothèque Rudomino donnait le fond à la présentation synthétique du système de la collection et à l'identification des pièces 'hungarica'. Je considère les ex-libris 'hungarica' d'après les points de vues personnels, territoriaux, linguistiques ou de sujet.

Le résultat déterminant des recherches de provenience: le possesseur d'origine de la collection est l'ex-librisiologue de renommé international J. Ny. Minajev (1899–1980), possédant plusieurs dix-milliers de pièces, dont une quantité importante se trouve à la Bibliothèque Rudomino, mais on en trouve également un nombre important au Musée Puskin de Moscou et dans les collections graphiques du Musées des Beaux-Arts de Jaroslavl.